

4. Андерсон Б. Уявлені спільноти : Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 227 с.
5. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 223 с.
6. Легеза С. Романтизм і українська історіографія : методологічний аспект / С. Легеза. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1998 – 167 с.
7. Костомаров Н. Лекції Г. Кояловича по истории Западной России / Н. Костомаров // Костомаров Н. Русские инородцы. – М. : Чарли, 1996. – С. 404–411.
8. Антонович В. Три національні типи народні / В. Антонович // Антонович В. Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1995. – С. 90–101.
9. Лист харківської Громади до галицької молоді. Письмо із Задніпровської України 1862 р., листопад // Супрунюк О. Харківська громада наприкінці 1862 р. / О. Супрунюк // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 180–187.
10. Погарский С. О народном образовании и о средствах для издания учебников на украинском языке / С. Погарский // Основа. – 1862. – № 7. – С. 14–15.
11. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по Малороссии / А. Лазаревский. – К., 1896. – 158 с.
12. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.
13. Костомаров Н. Задачи Украинфильства / Н. Костомаров // Костомаров Н. Русские инородцы. – М. : Чарли, 1996. – С. 554–568.
14. Антонович В. Записка в справі обмежень української мови / В. Антонович // Антонович В. Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори – К. : Либідь, 1995. – С. 153–159.
15. Житецький П. Русский патриотизм (ответ Дню) / П. Житецький // Основа. – 1862. – № 3. – С. 14–21.
16. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 28–39.
17. Лист П. Куліша до Г. Галагана від 30 березня 1857 р. // Частная переписка Г. П. Галагана. 3 Письма П. А. Кулиша (1856–1858 гг.) // Киевская старина. – 1899. – № 9. – С. 349–350.
18. Панченко В. Особливості українського літературного життя другої половини XIX ст. / В. Панченко // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіумах. – 2003. – № 2. – С. 75–81.
19. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності з р. 1862 / Б. Шевелів // За сто літ. – 1928. – № 3. – С. 11–16.
20. Малорусская национальность рядом с польской. Письмо к Editeur de... // Сокальський Л. Матеріали к истории национального движения 60-х годов прошлого века / Л. Сокальський – К., б. г. – 12 с.

Одержано редакцією 30.04.2013

Прийнято до публікації 28.05.2013

**Анотація.** *Н.О. Попова. Языковой вопрос и формирование украинской национальной идентичности в третьей четверти XIX в. В статье проанализировано языковую ситуацию в Украине в третьей четверти XIX ст. Исследовано взгляды украинских интеллектуалов относительно лингвистических прав украинцев.*

**Ключевые слова:** *язык, украинские интеллектуалы, национальная идентичность*

**Summary.** *Popova N.O. Language question and the Ukrainian national identity formation in the third quarter of 19 century. The article highlights the linguistic situation in the Ukrainian of the third quarter of the 19th century. The views of the Ukrainian intellectuals concerning the linguistic rights of the Ukrainian people were analyzed. It was proved that the Ukrainian language and literature played an important role for raising the level of national identity in the Ukrainian community of the third quarter of the 19 century. In the article explore the ways of the decision problems of making the national educational system. It was established that most important sign of the Ukrainian national-liberation motion became the association cultural and political facilities of fight of the intelligentsia for its national self-determination. The question of expansion the using of Ukrainian language was the component part of development of general question of the national-state construction of Ukraine.*

**Key words:** *Ukrainian language, Ukrainian intellectuals, national identity*

УДК 373.09.908

О. О. Драч, А. А. Котиченко

### **ЖІНОЧА СЕРЕДНЯ ОСВІТА ПРОВІНЦІЙНОГО МІСТА: ОСМИСЛЕННЯ ПРАКТИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГІМНАЗІЙ ЧЕРКАС (кінець XIX – початок XX ст.)**

**Анотація.** *Здійснено спробу осмислити практику функціонування жіночих гімназій на прикладі провінційного міста Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. На основі архівних матеріалів проаналізовано основні тенденції розвитку жіночих середніх навчальних закладів міста Черкаси.*

**Ключові слова:** *гімназія, середня освіта, провінція, гімназистка, вчителі*

**Постановка проблеми.** Одним із шляхів реформування системи освіти, залишеної в спадок від колишньої супердержави – СРСР, стала демократизація освітнього простору й створення недержавних навчально-виховних закладів різних типів і рівнів. У цьому аспекті актуальності набуває вивчення попереднього досвіду функціонування жіночої

школи імперської доби, утримання якої забезпечувало поєднання державних дотацій, субсидій місцевого самоврядування, громадської добротності й приватних пожертвувань.

Національна доктрина розвитку освіти наголошує на особливо уважному ставленні до надбань вітчизняної культури та історії, створенні повноцінної системи освіти, яка давала б молоді ґрунтовні знання на рівні світових стандартів, з обов'язковим урахуванням традицій українського шкільництва й виховання. Нині у багатьох містах України функціонують окремі класи й навіть навчальні заклади спеціального жіночого профілю, що засвідчує зростання запитів на «традиційний» напрям освітньої підготовки дівчат – виховання «добропорядної матері родини», жінки-берегині, завдяки якій тримається сім'я та, зрештою, держава. Поглиблений аналіз розвитку середньої жіночої освіти в провінції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дасть можливість розкрити одну із сторінок історії жіноцтва, у тому числі й повітового міста Черкаси, з'ясувати роль і місце представниць «слабкої статі» у подіях минулого та заповнити прогалини історико-освітніх студій регіону.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Вибір теми дослідження вмотивований недостатньою розробкою проблеми діяльності жіночих гімназій у провінційному місті. Використану в процесі дослідження літературу можна поділити на три групи: праці, які побачили світ до 1917 р., дослідження радянської доби та роботи пострадянського періоду.

Ґрунтовним надбанням дореволюційного періоду історіографії теми є тритомна праця О. Лихачової «Материали для истории женского образования» [1]. Маючи за мету написання історії освіти «слабкої статі» від початків Руської держави до кінця ХІХ ст., автор у дослідницькому пошуку спиралася на досить широку джерельну базу, зокрема архівні матеріали, що вигідно вирізняє роботу. У капітальній роботі О. Лихачової акумульовано цінний фактичний матеріал щодо передумов відкриття жіночих гімназій у Російській імперії, а також участь приватної та громадської добротності щодо цієї сфери [1]. Чималу фактологічну базу накопичено й у роботі М. Малиновського, зокрема стосовно обов'язків суб'єктів навчання та проектів реформування жіночих гімназій [2].

Важлива для відтворення об'єктивної картини політики освітнього відомства держави щодо жіночої школи і капітальна праця С. Рождественського, присвячена 100-річчю Міністерства народної освіти, до якої звертаються всі дослідники, які студіюють історію просвітництва ХІХ ст. [3]. Отже, в роботах імперського періоду висвітлено окремі аспекти діяльності жіночих гімназій.

У радянському суспільстві досвід, накопичений жіночими середніми навчальними закладами, виявився незатребуваним. У літературі пропагувалася теза, що радянська школа не є наступницею навчальних закладів царської Росії, тому дослідників, яких привабила б тема жіночої «буржуазної» освіти виявилось небагато. Так, у праці М. Константинова міститься матеріал, що стосується, здебільшого, історії чоловічих гімназій та реальних училищ [4]. Дані про соціальний склад учителів висвітлено в праці В. Лійкиної-Свірської, присвяченій інтелігенції Росії [5]. Роботи Б. Титлинова детально описують участь молоді в революційному русі [6]. Таким чином, у радянській історіографії жіноча освіта не була предметом окремого вивчення, а історики загалом не виходили за межі таврування «реакційної політики царського уряду».

Пострадянський період дослідження теми характеризується відновленням плюралізму методологічних підходів, появою широкого спектру міркувань, спостережень, оцінок. Зі здобуттям незалежності України, в науці значно активізувалися пошуки щодо означеної проблематики. З'явилися докладні розвідки, присвячені освіті та вихованню жіноцтва в історичній ретроспективі [7–9]. Увага дослідників націлена на вивчення всебічної практики існування дореволюційних жіночих гімназій. Особливо слід відзначити працю Т. Котлової, що містить матеріали відносно програм гімназійних предметів, стану бібліотек, обов'язків гімназисток, їхньої духовності й ідеалів. Значну увагу приділено характеристиці вчителів, зокрема соціальному складу, вимогам до їхнього фахового рівня, оплаті праці [7].

Широке й вільне освоєння здобутків ліберальної та консервативної історичної думки, західної історичної науки, вивчення творчості вчених, що дотримуються різних методологічних принципів вже за короткий час привело до постановки нових дослідницьких завдань, збільшення уваги до джерел, розширення арсеналу

дослідницьких прийомів, суттєвого поглиблення висновків. Водночас відхід від монометодології частково зумовив механічне повернення окремих істориків до висновків межі XIX–XX ст. Досить часто автори обмежуються публікаціями, що передують дисертаціям, після захисту яких, більшість вже не повертається до проблеми. Така практика зумовлює переважно описово-фактологічний характер студій і відсутність ґрунтовних узагальнень.

**Мета** статті полягає в осмисленні практики функціонування жіночих гімназій м. Черкаси наприкінці XIX – на початку XX ст.

**Виклад основного матеріалу.** Законодавчо жіноча гімназія визначалася як освітній заклад, призначений для «должного и надлежащего просвещения и образования всех желающих и способных приходящих учениц всех сословий и вероисповеданий» [8, 3].

Прийом документів для вступу до гімназії відбувався перед початком навчального року, у серпні. Навчальний процес у гімназії починався з 15 серпня, а закінчувався 15 червня, що визначалося педагогічною радою закладу. Крім того, педагогічна рада могла дозволити прийом на навчання у середині навчального року, за умови, що претендентка володіє необхідними навичками та знаннями, тобто, успішно склала вступне випробування. Майбутня учениця мала продемонструвати «знание главнейших молитв – молитва Господня, Царю небесный, Богородице Дево, молитва к Ангелу Хранителю, Спаси Господи людя твоя, молитва перед обедом и после обеда, а также знания символа веры с кратким рассказом о двенадесятих праздниках и 10 заповедей, умение правильно и ясно читать по-русски, списывать книги и приводит четыре действия над числами от 1 до 100» [9, 3].

У документах зазначалося, що батьки, які мають намір віддати свою доньку на навчання до гімназії, мають подати заяву-прохання на ім'я керівника закладу, за встановленою законодавством, формою та у визначений термін. Обов'язковим для вступу документом було також метричне свідоцтво про народження, що засвідчувало вік дитини [10].

Значна увага приділялася віку майбутніх учениць. У положеннях про гімназії та прогімназії зазначалося, що до першого класу приймали дівчат віком від 9 до 12 років, другого – від 10 до 13, третього – від 11 до 14, четвертого – від 12 до 15. Для підготовки до вступного випробування, щонайперше в провінції, почали організовувати окремі підготовчі класи. Приміром, до підготовчого класу приватної гімназії А. Самойловської в Черкасах приймали дівчат не молодше восьми й не старше десяти років [10].

Аналіз архівних матеріалів діловодної документації жіночих гімназій дозволив виявити і таке явище, як «переріст», що неодноразово трапляється в документах. На нашу думку, цим поняттям позначали певне перевищення вікової межі потенційної учениці. Достеменно не вдалося з'ясувати, чи був «переріст» приводом для відмови прийому до гімназії, але адміністрація навчального закладу зважала на такі явища. Наприклад, у Варшавській жіночій гімназії, що у зв'язку з подіями Першої світової війни була евакуйована до Черкас, «переріст» окремих абітурієнток зумовив потік клопотань батьків і став предметом спеціального обговорення педагогічної ради закладу. Зрештою, питання було вирішено на користь батьків, що підтверджує постанова педагогічної ради Варшавської жіночої гімназії «По распоряжению ходатайства родителей о приеме их переросших дочерей, несмотря на перерост» [11]. Зокрема до підготовчого класу були прийняті 6 гімназисток, із «переростом» від 11 до 4 місяців, до першого класу – 7, з перевищенням віку від 4 до 9 місяців, до другого – 1, з «переростом» у 2 місяці, третього – 2, вік яких перевищував норму на 1–2 місяці [11].

До переліку обов'язкових для вступу до гімназії документів належало й свідоцтво про соціальну приналежність батьків. Для дворян, чиновників і духовництва такими ставали довідки від станових корпорацій або послужні списки, для решти «податних станів» – завірнені копії дозволу на проживання («вид на жительство»). Отже, шкільна адміністрація фіксувала соціальне походження, в тому числі й родинні обставини життя майбутньої гімназистки [8].

Прагнучи об'єктивно з'ясувати реалії соціального складу учнівського контингенту жіночих гімназій провінційних міст і містечок, передусім, повітового міста Черкаси, ми вдалися до детального аналізу документації навчальних закладів. З'ясувалося, що

основний масив заяв про прийом до гімназії (близько 75% опрацьованих матеріалів) становили клопотання від представників селянського стану. Це є безпосереднім підтвердженням попиту на ґрунтовну жіночу освіту та бажання навчати своїх доньок, поміж представників найконсервативнішого прошарку українського суспільства – селянства. Серед збережених документів трапляються заяви від міщан і дворян. Ми виявили навіть заяву про прийом до гімназії доньки козака – Ілляшенко Марії Петрівни – стану, який поступово зникав протягом кінця XVIII–XIX ст. [12].

На нашу думку, ці тенденції є підтвердженням не лише соціальних трансформацій у суспільстві та інновацій в освітній сфері, але й невинної еволюції традиційної свідомості населення в процесі модернізації. Важливими окреслені тенденції стають і для розуміння націотворчих процесів модерної української спільноти, адже на тогочасні гімназії, у тому числі й жіночі, покладалася місія підготовки й виховання нової високоосвіченої генерації. Як бачимо, урбанізація та демографічний вибух кінця XIX – початку XX ст. виявилися в зростанні відтоку сільського населення до міст, а відтак, і до зростання питомої ваги серед учениць провінційних жіночих середніх закладів представниць селянства.

Разом із тим, соціальне походження батьків у другій половині XIX – початку XX ст. уже не було чинником, що гарантував місце дитині в гімназії. Жіночі гімназії від часу їх організації були всестановими навчальними закладами, для вступу до яких пріоритетними визнавалися особисті якості претендентки, в тому числі й рівень підготовленості з курсу початкової школи. Високий соціальний статус батьків, який у традиційному суспільстві поєднувався з належністю до привілейованих станів і матеріальною забезпеченістю родини, а отже й можливостями оплачувати навчання власних дітей, у період модернізаційних трансформацій уже не гарантував достатність фінансових ресурсів для підтримки необхідного статусного споживання.

У реаліях тогочасного життя саме матеріальний чинник непоодинокі виявлявся перешкодою на шляху отримання гімназійної освіти для учениць – представниць різних прошарків населення. Маємо констатувати, що оплата навчання поступово підвищувалася. Так, вартість навчання в підготовчому класі Варшавської жіночої гімназії становила 50 крб., а 1–4 класах – 60 крб. [13]. Міністерська жіноча гімназія обходилася батькам учениць дорожче: в підготовчому класі – 60 крб., 1–3 класах – 70, а 4–7 – 80 крб. Найвищою була оплата навчання гімназисток у випускному (восьмому) класі – 100 крб. [12].

Матеріальний фактор позначався певною мірою й на роботі самих навчальних закладів. Так, у жіночій Міністерській гімназії впродовж п'яти років не відбувалося набору до п'ятого класу, через відсутність вакансій. Таке явище було суттєвою перешкодою, що тривалий час не дозволяла, через відсутність старших класів, назвати навчальний заклад гімназією. Таким стан справ залишався до серпня 1917 р., коли прогімназію було реорганізовану в повноцінну гімназію [12].

Досить висока вартість останнього (випускного) класу зумовлена, на нашу думку, отриманням практичної педагогічної підготовки, яка підтверджувалася документально. Учениці, які були нагороджені медалями, після закінчення загального курсу гімназії та прослухавши курс додаткового, VIII педагогічного класу, здобували кваліфікацію домашніх наставниць.

Схвальний атестат гімназії та закінчення педагогічного класу гарантували права домашніх учительок, решті випускниць середньої школи надавали права вчительок народних училищ. За законом, домашні вчительки та наставниці мали право організувати приватні навчальні заклади, викладати у відповідних приватних та державних установах, займатися навчанням у родинях та отримувати пенсії за вислугу років. За роз'ясненням директора департаменту Міністерства народної освіти, на практиці не існувало ніякої різниці між кваліфікацією домашньої вчительки та наставниці, а також у наданих їм правах, навіть у розмірі пенсії, яку могли вислужити, – 160 крб. [14]. Різниця полягала лише в способах здобуття цієї професії та рівні знань, яким володіли домашні вчительки та наставниці. Хоча слід сказати, що уряд спробував певною мірою вирішити проблему викладацького контингенту жіночої середньої освіти,

законодавчо визначивши, що жінки могли бути викладачками в навчальних закладах для дівчат тільки за наявності кваліфікації домашніх наставниць та вчительок. Разом з тим відзначалася пріоритетність жінок-педагогів у прогімназіях та перших трьох (молодших) класах жіночих гімназій. Таким чином, випускниці гімназій мали право викладати в молодших класах жіночої середньої школи.

Спеціальним положенням визначалися також права й обов'язки домашніх учительок. Окремий пункт документа врегульовував подальші дії гімназистки, після закінчення її навчання: «Обязана обменять аттестат об окончании гимназии на особое свидетельство, выдаваемое из канцелярии попечителя учебного округа, лица же не обменявшие аттестат, правами на пенсию или на место в учебном заведении не пользуются. При определении в частный дом на работу должна подать отчет о званиях. Имеет право на пенсию по выслуге не менее 20 лет» [14].

Бажання батьків навчати доньок у гімназії зумовлювалося усвідомленням необхідності ґрунтовної освіти, а також і педагогічної професії, що створювало умови до подальшого працевлаштування і можливостей самостійних заробітків. Не виключаємо й мрії окремих амбіційних дівчат стати просвіченими інтелектуалками, що давало наснагу для самовдосконалення й допомагало здолати буденність і сірість повсякденного життя в провінції. Про це свідчать заяви-клопотання від батьків претенденток на звання гімназистки. На початку ХХ ст., динамічно поширюючись, гімназійна освіта вже вважалася обов'язковою для кожної дівчини з інтелігентного середовища.

Чітко визначений комплект учениць у класах гімназії змушував адміністрацію навчального закладу відмовляти батькам потенційних учениць у прийомі на навчання. Так, адміністрація жіночої гімназії ім. А. Самойловської у серпні 1915 р. констатувала обмежену кількість місць для охочих навчатися, загальну нестачу жіночих середніх навчальних закладів у провінційних містах і містечках. Через відсутність навчальних місць у гімназії ім. А. Самойловської, 1915 р. було відмовлено в прийомі 5 претенденткам на навчання, а 1916 – вже 72 кандидаткам. Водночас адміністрація гімназії ім. А. Самойловської наголошувала, що переповненість жіночих гімназій впливає на якість освіти, а також заважає гімназисткам продовжувати здобувати подальшу освіту. Водночас цими обмеженнями пояснювалися «недостаток средств и дороговизна рабочих рук» [15]. Недостатня кількість коштів на утримання навчального приміщення змушувала адміністрацію гімназій вдаватися до позик та залучення громадської допомоги. Водночас наголошувалося на тому, що ремонтні роботи в приміщенні були надто дорогими, тому якби кількість учениць була меншою, то відповідно й платня за обслуговування навчального закладу була б знижена [16].

Скорочення державного фінансування навчальних закладів, за умов Першої світової війни, разом з погіршенням добробуту більшості родин учениць, ускладнило матеріальне становище жіночої середньої школи. У провінції, де соціально активні прошарки населення були нечисленими, місцеві органи влади змушені були вживати дієвих заходів. Так, 13 грудня 1916 р. міська дума м. Черкаси своєю постановою уповноважила міського голову асигнувати на утримання 4 класу Варшавської жіночої гімназії 900 крб. на рік. Проте, як свідчать документи, коштів все одно бракувало. Зрештою, Міністерство народної освіти задовольнило клопотання адміністрації Варшавської гімназії, евакуйованої до Черкас, щодо кредиту на загальну суму 5705,5 крб. [16].

Важливим аспектом вивчення жіночої середньої школи українського провінційного міста є також конфесійна належність учнівського контингенту. У ході опрацювання документів виявлено, що спільнота гімназисток була репрезентована дівчатами православного й іудейського віросповідання. До речі, дані щодо конфесійної належності обов'язково вказувалися в заяві від батьків претендентки.

Крім вищезазначених, у переліку обов'язкової документації для зарахування до гімназії була також медична довідка «о привитии от оспы» [12]. Варто наголосити, що суттєвий прогрес санітарно-гігієнічної й епідеміологічної сфер медичної галузі того часу мав наслідком активне впровадження комплексу профілактичних заходів у навчальних закладах. Стану здоров'я гімназисток приділяли значну увагу. Посада штатного лікаря

була впроваджена в жіночих гімназіях, що й не дивно, адже успішність гімназисток закономірно залежала саме від фізичного стану. Часто проблеми зі здоров'ям були причиною неуспішності в навчанні.

Загалом питання ефективності навчання в провінційних жіночих гімназіях є доволі складним. Позначається як відсутність розлогої доступної документально-джерельної бази, так і комплекс чинників, що ставали визначальними протягом різних етапів навчально-виховного процесу в жіночій школі. До них можна зарахувати міжособистісні стосунки (атмосферу, емоційне тло) всередині учнівського колективу, відносини з учителями, сімейні обставини, стан здоров'я, психологічні характеристики гімназистки, природна обдарованість, здібності, схильності тощо. Почасти навіть розпорядок гімназійного життя міг виявитися обтяжливим для непідготовлених дівчаток. Зокрема тривалість уроку в одну годину могла для окремих учениць була досить довгою, тому вони з надією очікували настання чергової десятихвилинної чи великої – півгодинної – перерви між уроками. Навчальні заняття в гімназії розпочиналися з дев'ятої години ранку. Тому навчання в гімназії близько шести годин могло бути виснажливим для фізично слабких дівочих організмів.

Зупинимось і на практичних показниках ефективності навчально-виховного процесу, а саме на абсолютній та якісній успішності гімназисток. Як свідчать опрацьовані нами документи, питома вага учениць, яким вдавалося закінчити навчальний рік з оцінками «відмінно» і «добре» (тобто, без підсумкових «задовільно»), становила лише 10–15% контингенту [13]. Виходить, більшість гімназисток під час навчання демонструвала досить посередні знання. Особливо складними виявлялися такі навчальні предмети, як математика, географія й історія.

Зауважимо, що навчальні дисципліни в жіночих гімназіях та прогімназіях поділяли на обов'язкові та необов'язкові для вивчення. Так, до обов'язкових предметів у прогімназіях належали: Закон Божий, російська мова, що включала пояснювальне читання та початкові знання основ граматики; російська історія та географія в скороченому обсязі; арифметика, що включала студіювання перших чотирьох дій над цілими числами та вивчення дробів; чистописання та рукоділля [14].

У курсі жіночих гімназій обов'язковими були такі навчальні предмети: Закон Божий, російська мова (граматика та ознайомлення з основними творами словесності), арифметика та основи геометрії, географія світу та Росії, всесвітня та російська історії, фізика, природознавство, гігієна, чистописання, рукоділля та гімнастика – за умови наявності спеціального приміщення й обладнання [12]. До необов'язкових зараховували німецьку та французьку мови, малювання, педагогіку, а в окремих гімназіях – латину та грецьку мову.

Вивчення Закону Божого мало на меті виховати у гімназисток «расположение духа и образ мыслей истинно христианских» [13]. Курс російської мови та словесності поділявся на два ступені. Перший охоплював початкові п'ять класів, включно з підготовчим, де гімназисток навчали граматики, а інший – старші (5–7) класи і мав надати гімназисткам ґрунтовні знання з російської словесності. Викладання двох блоків одного предмета мало супроводжуватися як письмовими, так і практичними вправами, з метою «выработки слога и приобретения умения излагать свои мысли не только грамматически правильно, но и в логическом порядке» [8].

З часом з'явився в документах, а точніше в атестатах, і новий предмет – «местный язык» – так називали українську мову. Зараховувався цей предмет до категорії необов'язкових, але для багатьох провінційних гімназисток селянського походження, українок за національністю, він став не лише невід'ємною частиною навчального курсу, але й патріотичною, національною складовою навчального процесу.

Вивчали також і математику. Починаючи з першого класу, опановували цифри та прості геометричні фігури, у другому переходили до вивчення операцій множення та ділення, вимірювали площі фігур. У ході навчального курсу математики студіювали також міри й монети іноземних держав. У п'ятому класі математика поділялася на алгебру та геометрію. Так до сьомого класу гімназистками мали бути вивчені такі

розділи геометрії та алгебри, як планіметрія, логарифми, математична та геометрична прогресія, стереометрія [8].

Особливу увагу в контексті гімназійної програми жіночої школи приділяли вивченню історії та географії. Так, перший клас прогімназії мав надати знання з математичної географії, другий – вивчення географії Європи, третій – Росії. У гімназії географію починали вивчати з четвертого класу, розглядаючи територію Азії, Африки та Австралії, із повторенням вивченого у сьомому класі гімназії [12].

Щодо історії, то починаючи з четвертого класу, гімназистки студіювали Давню історію, у п'ятому – середні віки, шостому – Нову історію до кінця XVIII ст., а також російську історію від «Івана IV – до смерті імператриці Катерини II». Програма сьомого класу з історії передбачала повторення опрацьованого фактичного матеріалу, з доведенням подій до 1830 р. [13].

На природознавство покладалося завдання ознайомлення учениць з «важнейшими из тел природы и их взаимными соотношениями». Тісно пов'язаною з природознавством була фізика. Навіть викладали її, за можливості, в тому ж обсязі, що й у чоловічих гімназіях. З десяти уроків, відведених на природознавство, шість припадали на фізику – по три у шостому та сьомому класах [14].

Особливого значення в навчальному компоненті жіночих гімназій надавали вивченню іноземних мов. Зокрема опанування французької та німецької мов, сприяючи успішному розвитку дівчиць, мало відкрити їм можливість ознайомитися з літературними творами інших народів, з перспективою застосування здобутих знань на практиці [13].

Серед навчальних предметів на початку XX ст. натрапляємо й на латину. Варто наголосити, що саме на вивчення давньої словесності покладали завдання побороти «вади» молодого покоління, а саме: поверхового вивчення окремих предметів, ледарство, прищеплюючи, через студіювання латинської мови, наполегливість і працелюбство. Вивчення давніх мов мало розвивати в гімназисток пам'ять, увагу, а своєю складністю виховати скромність, оскільки ця чеснота є першою ознакою та потребою справжнього просвітництва [15].

Щоправда, на відміну від гімназій великих міст, у провінційних містечках, в тому числі й Черкасах, ні латини, ні грецької мови не викладали. Вірогідно давалася взнаки відсутність педагогічних кадрів, а також незначна кількість учениць, які бажали студіювати латину. Відсутність цих предметів у навчальній програмі провінційних гімназій свідчить не про низький рівень викладання, а швидше про більш утилітарне призначення жіночої школи в оцінках батьків і самих гімназисток [12]. Хоча в бланку атестата випускниці жіночої гімназії місце для цих навчальних предметів було відведено.

Наші припущення щодо проблем із забезпеченням педагогічними кадрами провінційних жіночих гімназій опосередковано підтверджуються не лише низькою успішністю учениць з іноземних мов, а й використанням праці викладачів-сумісників чоловічих навчальних закладів. Проте, за доволі престижною та гарно оплачуваною професією, стояли численні обов'язки, а, головне, відповідальність. Відомості про педагогічний склад жіночої приватної гімназії А. Самойловської містять інформацію, що дає підстави для складання загального образу педагога. Серед вимог знаходимо: «законність заняття посади», «ставлення до начальства й колег», «відповідність посаді й моральним якостям», «повага серед вихованців, батьків, суспільства», «використовувані методи викладання», «спосіб контролю завдань і виправлення робіт» [16].

Варто наголосити на важливому місці системи екзаменів у навчальному процесі жіночої гімназії. Лише до підготовчого класу дівчат приймали без іспитів. Водночас для вступу до будь-якого класу гімназії успішне складання іспитів було обов'язковим. Відповідно екзамени в навчальному закладі поділялися на вступні, перехідні та випускні. Крім того, за формою проведення, іспити могли бути письмові й усні. Приміром, наприкінці навчального року четвертого, передостаннього та випускного класів гімназистки письмово й усно складали мови (російську й іноземні), а також математику.

**Висновки.** В результаті проведеного дослідження можна зробити декілька узагальнень. По-перше, виникнення жіночих гімназій у провінції було закономірним наслідком модернізації суспільного життя. По-друге, створення загальнодоступної

відкритої жіночої середньої освіти у формі гімназій засвідчило ментальну «зрілість» тогочасного суспільства щодо підвищення освітнього рівня дівчат. По-третє, генерація модерного жіноцтва являла собою якісно новий тип особистості, запорукою чого ставала гімназійна освіта. Поряд з цим, простежується бажання родин надати донькам ґрунтовну освіту, що демонструють численні батьківські клопотання про відкриття додаткових класів, прохання про зарахування понад комплект, звернення щодо нестачі місць у навчальних закладах. Певним наслідком цього стала дорожнеча навчання, що вимагала неабиякої наполегливості та зусиль для отримання бажаних результатів та поставленої мети – здобуття освіти. Адже здобуті знання дозволяли не лише підійти на крок ближче до перспективи «навчати та навчатися», але й створити гідне матеріальне підґрунтя в майбутньому.

#### Список використаної літератури

1. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. Время императрицы Марии Фёдоровны / Е. Лихачева. – С.Пб., 1893. – 260 с.
2. Малиновский Н. П. Очерки по истории женского среднего образования в России / Н. П. Малиновский // Русская школа. – 1914. – № 10–12. – С. 129–160.
3. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. / Сост. С. В. Рождественский. – С.Пб. : М-во нар. прос., 1902.
4. Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы / Н. А. Константинов. – М., 1956. – 256 с.
5. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века / В. Р. Лейкина-Свирская. – М., 1971. – 456 с.
6. Титлинов Б. В. Молодежь и революция : Из истории революционного движения учащейся молодежи / Б. В. Титлинов. – М., 1925. – 163 с.
7. Лактіонова Г. М. Из історії жіночої освіти / Г. М. Лактіонова, Л. Г. Коваль // Нова освіта України. – 1992. – № 2. – С. 60–61.
8. Драч О. О. Розвиток жіночої освіти в Україні у другій половині XIX ст. / О. О. Драч // Збірник наукових праць Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історичні науки». – 1999. – Вип. 2. – С. 84–91.
9. Аніщенко О. В. Фахова освіта жінок у Київській губернії : погляд з елементами ретроспективи та перспективи / О. В. Аніщенко // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Психолого-педагогічні науки». – Ніжин. – 2001. – № 1. – С. 182–188.
10. Котлова Т. Б. Социокультурная среда в российском провинциальном городе в конце XIX – начале XX века : гендерный аспект. – Иваново, 2001.
11. Держархів Черкаської обл. (далі – ДАЧО). – Ф. 135. – Оп. 1. – Спр. 7.
12. ДАЧО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 23.
13. ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 13.
14. Родевич М. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / М. Родевич. – С.Пб., 1884.
15. Чугаев А. В. Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии / А. В. Чугаев. – Черкассы : Типография Х. Д. Раздальского, 1911. – 176 с.
16. Странолюбский А. По поводу одного плана женского образования / А. Странолюбский // Женское образование. – 1891. – № 2. – С. 139.
17. Каптерев П. Идеалы женского образования / П. Каптерев // Образование. – 1889. – № 1. – С. 14.

Одержано редакцією 14.03.2013

Прийнято до публікації 28.05.2013

**Аннотация.** Драч О.А., Котыченко А.А. *Женское среднее образование провинциального города: практика функционирования женских гимназий Черкасс (конец XIX – начало XX вв.).* В статье осуществлена попытка осмысления практики функционирования женских гимназий на примере провинциального города. На основе архивных материалов проанализированы основные тенденции развития средних учебных заведений в Российской империи в конце XIX – в начале XX вв.

**Ключевые слова:** гимназии, среднее образование, провинция

**Summary.** Drach O.A., Kotychenko A.A. *Women secondary education in province: the reflection of Cherkassy town gymnasias' practice (the end of 19<sup>th</sup> – the beginning of 20<sup>th</sup> century).* The article analyzes the issues of organizational principles of women education establishments for women in Cherkassy town. The process of formation and development of women's secondary education is also indentified in this work. There is an attempt of conceiving the practice of women gymnasias functioning in the provincial town in the Russian Empire from the end of 19th till the beginning of the 20th century. Educational trends of development were analyzed on the basis of archived materials. The article analyses the factors that determined women's desire to secondary education as a result of realizing social innovations. The author concludes that women's education in province was presented by the powerful set of private gymnasias, payment of studies in which was sometimes too high for ordinary peasants. Real interest of problem which is studying consists of different relations between parents and children, teachers. The process of forming national intelligent is also indentified in this work.

**Key words:** gymnasias, secondary education, province